

Latviešu literārās valodas vārdnīca

www.tezaurs.lv/lvv

VĀRDNĪCAS UZBŪVE

VĀRDU ATLASE

Vārdnīcā atspoguļoti literārās valodas vārdi, kā arī vārdu savienojumi, priedēkļi, produktīvākie salikteņu pirmie komponenti, kuri lietoti kopš 19. gadsimta 70. gadiem līdz vārdnīcas tapšanas laikam (izdota 1972–1996). Vārdu krājuma analīzei laika posmā līdz 20. gadsimta 40. gadiem izmantoti gandrīz tikai daiļliteratūras teksti, pēc 40. gadiem — daiļliteratūras, zinātniskās un populārzinātniskās literatūras, kā arī publicistikas teksti. Daļēji ir izmantoti folkloras materiālu publicējumi. Vārdu semantikas izpēte balstīta arī uz tā valodas faktu materiāla, kas publicēts K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā”.

Dažas vārdu grupas vārdnīcā uzņemtas ar ierobežojumiem.

Lietvārdi:

- 1) Darītājevārdi ar izskaņām *-ējs*, *-ājs*, *-tājs* doti, ja tie apzīmē noteiktas profesijas pārstāvjus, ja tos lieto par terminiem, ja blakus darītājevārdam nav atbilstoša verba, kā arī tad, ja ir nozīmes atšķirības starp vienas un tās pašas saknes vārdiem ar *-ējs* un *-ājs* vai *-tājs*.
- 2) No vārdiem ar izskaņu *-šana* doti termini vai vārdi, kuru nozīmes neatbilst attiecīgā verba nozīmēm, kā arī vārdi, kurus izmanto frazeologismos, terminoloģiskajos vārdu savienojumos u. tml.
- 3) Deminutīvi ar *-iņš*, *-ītis* vārdnīcā ievietoti, ja tiem ir ne tikai pamazinājuma, bet arī kāda cita nozīme, piemēram, ja deminutīvu lieto par terminu, ja deminutīvs ir substantīvets adjektīvs vai ja deminutīvs nav atvasināts ar ierastajiem paņēmieniem.

Divdabji atsevišķos šķirkļos doti tad, ja tie ir pilnīgi vai daļēji adjektīvējušies vai ja kāda to nozīme atšķiras no atbilstošā verba nozīmēm.

Atvasinājumi ar priedēkli *ne-* ievietoti tad, ja tiem ir ne tikai pamatvārdam pretēja nozīme, bet arī kāda cita ar pamatvārdu nesaistīta nozīme.

Ja atvasinātais vārds vai saliktenis nav parādīts vārdnīcā atsevišķā šķirklī, informācija par šo vārdu meklējama atbilstošā pamatvārda šķirklī. Piemēram, darītājevārdu nozīmes nosakāmas attiecīgā verba nozīmēm.

VĀRDU IZKĀRTOJUMS

Šķirkļa vārdi sakārtoti alfabēta secībā.

Lokāmie vārdi doti pamatformā. Daudzskaitļa nominatīvā doti vārdi, ko parasti lieto daudzskaitlī (piem., **putraimi**).

No adjektīviem darināti apstākļa vārdi parasti ievietoti atbilstošā adjektīva šķirklī. Atsevišķā šķirklī apstākļa vārdi doti, ja atbilstošo adjektīvu nelieto vai lieto reti, kā arī tad, ja apstākļa vārda nozīmes atšķiras no atbilstošā adjektīva nozīmēm.

Homogrāfi (vārdi ar vienādu rakstījumu) doti katrs savā šķirklī un apzīmēti ar arābu cipariem: **sērs**¹ (ķīmiskais elements), **sērs**² (skumjš, bēdīgs).

Vārda fonētiskie un morfoloģiskie varianti parasti doti katrs savā šķirklī.

Vīriešu dzimtes personu nosaukuma šķirklī ir ievietots atbilstošais sieviešu dzimtes personu nosaukuma: **skolotājs, skolotāja**. Tāpat vienā šķirklī ievietotas adjektīva vīriešu un sieviešu dzimtes formas.

ŠĶIRKĻA UZBŪVE

Šķirklim ir šādas sastāvdaļas:

1. šķirkļa vārds,

2. norāde par vārda izrunu,

Atsevišķos gadījumos parādīta vārda izruna (kvadrātiekvās aiz šķirkļa vārda). Fonētiskās transkripcijas zīmes dotas apzīmējumu sarakstā.

*Apzīmēta vārda uzsvara vieta, ja tas neatrodas pirmajā zilbē: **neviens** [ne'viens].*

*Zilbes intonācija parādīta homogrāfiem, kuru izruna atšķiras pēc intonācijas: **dzīt¹** [dzi~t], **dzīt²** [dzi^t].*

*Izruna dota homogrāfiem, kurus atšķir patskanis o, ō un divskanis uo: **jods¹** [jōds], **jods²** [juods].*

*Norāde par zilbes robežu dota, ja pēc rakstījuma nav nosakāms, vai izrunājams divskanis vai divi patskaņi: **poliomielīts** [poliomi-elīts].*

3. vārda gramatiskās formas,

Gramatiskais raksturojums rāda vārdšķiru, deklināciju vai konjugāciju, skaitli, dzimti, refleksivitāti, transitivitāti.

Lietvārdiem uzrādīta vienskaitļa ģenitīva forma, 5. un 6. deklinācijas lietvārdiem arī daudzskaitļa ģenitīva forma, kā arī dzimte; no šīs informācijas izriet arī norādījums par vārdšķiru. Piemēri:

brālis -ļa, v. (brālis, vienskaitļa ģenitīvs – brāļa, vīriešu dzimte, lietvārds);

apse -es, dsk. ģen. -šu, s. (apse, vienskaitļa ģenitīvs – apses, daudzskaitļa ģenitīvs – apšu, sieviešu dzimte, lietvārds).

*Par ierobežojumiem skaitļa formās dotas šādas norādes: 1) lietvārdiem, kurus lieto galvenokārt vienskaitlī, – parasti vsk. (**lepnums, algebra, dzelzs**), 2) lietvārdiem, kurus lieto galvenokārt daudzskaitlī, šķirkļa vārds dots daudzskaitļa formā, blakus parādot arī vienskaitļa formu (**putraimi** -u, vsk. putraims), 3) lietvārdiem, kam nelieto vienskaitļa formu, – tikai dsk. (**durvis, milti**).*

*Nelokāmajiem lietvārdiem pievienota norāde nelok.: **loto** nelok., v. (loto, nelokāms, vīriešu dzimte, lietvārds). Kā nelokāmi lietvārdi apzīmēti arī ģenitīveņi (**aukstasiņu, augstpapēžu, bezgala**), kam dota norāde ģen., nelok. (ģenitīvs, nelokāms).*

Adjektīviem dotas vīriešu un sieviešu dzimtes nenoteiktās un noteiktās galotnes vienskaitļa nominatīvā. Piemēri:

krietns -ais; s. -a, -ā (vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs ar nenoteikto galotni, ar noteikto galotni krietnais, sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs ar nenoteikto galotni krietna, ar noteikto galotni krietnā, adjektīvs).

Skaitļa vārdiem dotas vīriešu un sieviešu dzimtes nominatīva formas un norādījums par skaitļa vārda grupu. Piemērs:

divi s. -as; pamata skait. (vīriešu dzimtes daudzskaitļa nominatīvs divi, sieviešu dzimtes daudzskaitļa nominatīvs divas, pamata skaitļa vārds).

Vietniekvārdu raksturojumam pievienota norāde par vietniekvārda grupu (personu, atgriezeniskais, piederības, norādāmais, noteiktais, jautājamais, attieksmes, vispārināmais, noteiktais vai noliegtais vietniekvārds). Piemēri:

viņš -a; s. **viņa** -as; pers. vietn. (vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs – viņš, ģenitīvs – viņa, sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs – viņa, ģenitīvs – viņas, personu vietniekvārds).

Verbu gramatiskajā raksturojumā dotas vienskaitļa personu formas un norādes par transitivitāti, refleksivitāti. Piemēri:

celt ceļu, cel, ceļ, pag. cēlu; trans.

gaidīt -u, -i, -a, pag. -tīju

Verbiem, kam lielākoties lieto 3. personas formas, salikto laiku formas vai divdabju formas, attiecīgi dotas norādes: parasti 3. pers.; parasti saliktajos laikos; parasti divd. formā, *minot arī attiecīgo divdabi*. Piemēri:

atzelt parasti 3. pers., -zeļ, pag. -zēla

aizriekt -riebju, -rieb, -riebj, pag. -riebru; parasti saliktajos laikos

aizrestot -oju, -o, -o, pag. -oju; parasti divd. formā: aizrestots

Ja verbam ir paralēlas personu formas, tad parādītas abas paradigmas, vispirms dodot vairāk izplatītās vai ieteicamās formas, bet pēc tam ar norādi arī – līdzvērtīgās vai gandrīz līdzvērtīgās formas vai ar norādi *retāk* – mazāk izplatītās vai mazāk ieteicamās formas:

pētīt pētīju, pētī, pētī, arī pētu, pēti, pēta, pag. pētīju

Īpaša norāde 1. konj. (1. konjugācija) dota pie 3. konjugācijas verbiem, kam pagātnē lieto arī 1. konjugācijas formas: **aizšķindēt** parasti 3. pers. -šķind, pag. -šķindēja (retāk -šķinda, 1. konj.)

Dažreiz verbam ar pabeigtas darbības nozīmi atbilst forma bez šīs nozīmes (aizskriet – skriet prom). Ja šādas formas verbam ir bieži sastopamas, šķirkli izmantota norāde imperf. (imperfektīvā forma):

Skrienot attālināties. imperf. **Skriet prom**.

Pārējo vārdšķiru vārdiem dota norāde par vārdšķiru. Prievārdiem norādīta arī rekcija, saikļiem – saikļu grupa (pretstatījuma, vienojuma u. c.).

Konversija (vārda lietošana par citas vārdšķiras vārdu) pie attiecīgajām nozīmēm ir atzīmēta ar norādi *lietv. nozīmē; apst. nozīmē u. c.*

4. gramatiskās norādes, norādes par ierobežojumiem vārda lietošanā,

Vārdnīcā parādīti šādi ierobežojumi vārdu (vārdu savienojumu) lietošanā:

1) stilistiskā nokrāsa: a) sarunvalodas (sar.), b) vienkāršrunas (vienk.), c) poētiska (poēt.), d) folkloras valodai raksturīga poētiska stilistiskā nokrāsa (t. poēt.);

2) emocionālā nokrāsa: a) nievīga (niev.), b) ironiska (iron.), c) humoristiska (hum.);

3) teritoriālā izplatība: apvidvārdi vai dialektālas nozīmes (apv.);

- 4) vēsturiskais mainīgums: a) *novēcojis* (novec.), b) *neaktuāls* (neakt.), kas attiecas uz parādībām, kuras vārdnīcas tapšanas laikā Latvijā nebija sastopamas vai oficiāli atzītas;
- 5) termiņš (norādes – attiecīgo nozaru nosaukumus – sk. saīsinājumu sarakstā);
- 6) lietošanas biežums, ko atspoguļo norādes reti, pareti.

5. Šķirkļa vārda un vārdu savienojumu nozīmes skaidrojumi,

Vārda nozīmes numurētas ar arābu cipariem:

kafija -as, s.

1. *Madaru dzimtas tropu koks vai krūms, no kura sēklām (pupiņām) gatavo dzērienu.*

Kafijas plantācija.

Kafijas augu augļi ir kaulēni ķiršu lielumā ar sulīgu perikarpu un diezgan cietu sēklu..

Galenieks 2, 365.

Kā liecina seni raksti, abesīniešu gani.. bija novērojuši, ka viņu kazas parasti kļuva jautras un nebēdīgas, kad tās mīlojās ar kafijas koka lapām un pupiņām. *Zv 59, 13, 22.*

2. *Šī koka vai krūma sēklas (pupiņas). Pārtikas produkts - īpaši apstrādātas (grauzdētas, pulverī samaltas) šī koka vai krūma sēklas. Šī pārtikas produkta surogāts, ko parasti gatavo no cigoriņiem, miežiem, ozolzīlēm.*

Graudēt kafiju. Malt kafiju. Kafijas dzirnaviņas. Iebērt kannā kafiju.

Māte pašlaik gatavoja kafiju: krāsni uz pannas grauzdēja ozola zīles, burkānus, miežu graudus. *Salenieks 3, 145.*

Ja vārdu savienojumam ir vairākas nozīmes, tās apzīmētas ar arābu cipariem. Piemērs:

Biezas ausis.

1. *Saka par cilvēku, kas labi nedzird vai izliekas nedzirdam.*
2. *Saka par cilvēku, kas stūrgalvīgi neievēro teikto, aizrādīto.*

Nozīmes niansas ir apzīmētas ar paralēļu zīmi (//).

Paskaidrojumi iekavās nozīmes skaidrojumā izmantoti galvenokārt četrus gadījumos:

- 1) Paskaidrojumā minēts darbības objekts: **atbrīvot – Padarīt brīvu (ieslodzītu, sagūstītu, saistītu cilvēku) un Padarīt (valsti, teritoriju, arī tautu) neatkarīgu, nepakļautu (okupācijai, naidīgai varai).**
- 2) Paskaidrojumā minēts darbības subjekts: **atbalsoties – Tikt atbalsotam (par skaņu).**
- 3) Paskaidrojumā minēts īpašības nesējs: **ass – Raupjš, negluds, sasprēgājis (par ādu). Tāds, kam ir raupja, negluda, sasprēgājusi āda (par ķermeņa daļām) un Tāds (asmens, rīks), ar ko viegli var griezt, cirst, durt.**
- 4) Paskaidrojumā minēta parādības raksturīga pazīme: **atāls – Jauna zāle, kas izaugusi nopļautās vai noganītās vietās (tajā pašā gadā); atbalstīt – Nostiprināt (ar balstiem).**

Skaidrotie vārdu savienojumi

Vārdu savienojumiem, kuru nozīme tieši neizriet no šķirkļa vārda nozīmes, doti īpaši skaidrojumi. Vārdnīcā ir divas skaidroto vārdu savienojumu grupas:

- 1) Vārdu savienojumi bez īpaša nozīmes pārnesuma kopā ar skaidrojumu doti pirms citātiem. Šādiem savienojumiem parasti ir terminoloģisks raksturs (piemēram, augu noteicējs, aukstais ierocis, auss gliemene).
- 2) Vārdu savienojumi (lielākoties, frazeoloģismi), kuros vērojams nozīmes pārnesums un kuros viens vai vairāki vārdi ir zaudējuši savu semantisko patstāvību (salīdzinot ar šķirkļa vārda semantiku), tie attēloti oranžā krāsā. Piemērs: **Mute līdz ausīm**.

Skaidrotie vārdu savienojumi parasti doti pie tās vārda nozīmes vai nozīmes nianšes, ar kuru tie ir saistīti. Vārdu savienojumi, kas semantiski saistīti ar divām vai vairākām vārda nozīmēm (nozīmes nianšēm) vai arī nav saistīti ne ar vienu no tām, doti šķirkļa beigās aiz (~ ~ ~) zīmes.

Vārdu savienojumi, kuri atšķiras ar kādu elementu, bet kuriem nozīme ir vienāda, vārdnīcā doti saīsinātā rakstījumā, atšķirīgos elementus liekot iekavās, piemēram:

Celt (dienas) gaismā (celt gaismā vai celt dienas gaismā)

Ņemt acis pirkstos (retāk rokā) (ņemt acis pirkstos, *retāk* – ņemt acis rokā)

Mesties (vai) ar pieri sienā (retāk mūrī) (mesties ar pieri sienā, mesties vai ar pieri sienā, *retāk* – mesties ar pieri mūrī, mesties vai ar pieri mūrī).

6. ilustratīvais materiāls.

Lai parādītu vārda lietošanu kontekstā, tā lietojuma īpatnības, daļēji arī vārda izmantošanu dažādos literārās valodas posmos, šķirklī dots ilustratīvais materiāls: vārdu savienojumi (bez skaidrojuma) un citāti no literārās valodas tekstiem.

Vārdu savienojumi rāda vārdu lietošanu minimālā kontekstā. Tie seko tūlīt aiz nozīmes skaidrojuma vai nozīmes nianšes skaidrojuma.

Šķirklī bieži doti arī viens vai vairāki citāti, kas lielākoties ņemti no oriģinālliteratūras, reti – no tulkotajiem tekstiem. Ja nozīmi vai nozīmes niansi ilustrē vairāki citāti, tad vispirms doti citāti, kuros vārds vistiešāk saistīts ar minēto nozīmi vai nozīmes niansi. Tiem seko citāti, kuros vārds lietots salīdzinājumā (*norāde sal. citāta priekšā*) vai pārnesti (*norāde pār. citāta priekšā*). Beigās likti citāti, kas ilustrē skaidrotos vārdu savienojumus.

Verbu ilustrēšanai dažreiz izmantoti šo verbu atvasinājumi ar ne-, kā arī divdabju formas.

Dažu šķirkļu beigās aiz zīmes (~ ~ ~) doti tādi skaidrotie vārdu savienojumi, kas pēc semantikas var attiekties uz divām vai vairākām vārda nozīmēm vai arī nav saistīti ne ar vienu nozīmi. Verba šķirkļa beigās var būt arī norāde uz šī verba divdabja formu, kas parādīta atsevišķā šķirklī.

Gramatiskās norādes un norādes par ierobežojumiem vārda lietošanā var atrasties 1) šķirkļa sākumā, ja norādes attiecas uz visu šķirkli, 2) pirms nozīmes skaidrojuma, ja norādes attiecas uz visu nozīmi, 3) pirms nozīmes nianšes skaidrojuma, ja norādes attiecas uz šo nozīmes nianši. Norādes var atrasties arī aiz vārdu savienojuma vai citāta, ja tās attiecas tikai uz tiem.

VĀRDA NOZĪME

Par vārda nozīmi ir uzskatīta vārda semantikas relatīvi patstāvīga sastāvdaļa.

Par nozīmes nianši ir uzskatīta relatīvi patstāvīga nozīmes sastāvdaļa. Pamats nozīmes nianšes izšķiršanai parasti ir sīkākas semantikas atšķirības, kas attiecināmas uz vienu un to pašu nozīmi. Piemēram, verba **aizplūst** 1. nozīmei **Plūstot attālināties (piemēram, par šķidrumu, straumi)** viena no nianšēm ir // **Izplatīties (par skaņām)**.

Skaidrojumiem ir divi pamatveidi:

1. Lielākā daļa skaidrojumu satur tiešu informāciju par attiecīgo parādību, priekšmetu, darbību, pazīmi, piemēram, **alksnene – Sarkanbrūna ēdamā sēne ar sīvu, baltu sulu**.

Nozīmes nianšu skaidrojumi var būt saīsināti:

- a) Ja nianšes semantika no nozīmes vai iepriekšējās nianšes atšķiras tikai ar darbības subjektu vai ar īpašības nesēju, skaidrojumā uzrādīts tikai subjekts vai īpašības nesējs. Piemēram, **atplūst** 1. nozīme ir skaidrota **Plūstot atvirzīties šurp (par ūdeni, gaisu u. tml.)**, nianšes skaidrojums ir saīsināts: // **Par skaņām**.
- b) Ja nianse no nozīmes vai iepriekšējās nianšes atšķiras tikai ar transivitātes maiņu, skaidrojums nav atkārtots, bet aiz paralēlu zīmes dotas norādes *trans.* vai *intrans.*, kurām seko ilustratīvais materiāls.

2. Daļā skaidrojumu dota atsauce uz citu vārdu, pie kura atrodama pilnīgāka semantiskā informācija.

- a) Šāds skaidrojums parasti dots lietvārdiem ar izskaņu *-ība, -ums, -šana, -iens*, lietvārdu un adjektīvu deminutīviem, kārtas skaitļa vārdiem, atgriezeniskajiem vārdiem, divdabjiem. Atsauce uz citu šķirkli norādīta ar bultiņu (→). Aiz daudznozīmīga pamatvārda dots attiecīgās nozīmes numurs, izņemot gadījumus, kad atsauce attiecas uz visām pamatvārda nozīmēm. Piemēri:

atbrīvošana Darbība → **atbrīvot** (no verba *atbrīvot* atvasinātais lietvārds *atbrīvošana* izsaka to pašu darbību, ko verbs)

celiņš Dem. → **ceļš** (*celiņš* ir lietvārda *ceļš* deminutīvs)

astotais Kārtas skait. → **astoņi (8.)** (*astotais* ir kārtas skaitļa vārds, kam atbilst pamata skaitļa vārds *astoņi*)

atbrīvoties Refl. → **atbrīvot (1)**. (*atbrīvoties* ir verba *atbrīvot* pirmās nozīmes refleksīvā forma)

atzīstams Divd. → **atzīt**. (*atzīstams* ir verba *atzīt* divdabja forma)

- b) Atsauce uz pamatvārdu dota daudzu priedēkļa verbu skaidrojumos, piemēram, **aiziet** — **Ejot attālināties**, kur divdabjis *ejot* uzskatāms par norādījumu uz pamatverbu *iet*, bet skaidrojuma pārējā daļa raksturo priedēkļa *aiz-* nozīmi.

- c) Šķirkļa vārds var tikt skaidrots arī ar sinonīmu. Piemēri:
aptērp *Ietērp*.
astra poēt. *Astere*.

Sinonīmi vai antonīmi var tikt izmantoti par skaidrojuma papildelementiem. Tie parasti doti skaidrojuma beigās. Piemērs:

atainot *Uzskatāmi, tēlaini parādīt, pastāstīt, aprakstīt. Attēlot.*

Antonīmi par papildelementiem izmantoti retumis. Tie doti skaidrojuma beigās aiz norādes *pretstats*, piemēram, **augšup** — *Virzienā uz augšu. Pretstats: lejup.*